

Қ.Ж. Айдарбек , А.С. Жунусова* , Д.Т. Бейсегұл

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: aigera.kz777@mail.ru

ҚОҒАМДЫҚ-ГУМАНИТАРЛЫҚ САЛАДАҒЫ НОРМАТИВТІК ТЕРМИНДЕР: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МОДЕЛЬДІК АСПЕКТ

Зерттеу ұлттық ғылым тілін, нормативтік құжаттар, ісқағаздар, т.б. тілін жетілдіруді көздейді. Жұмыста қазақ ұлттық терминологиялық қорын қалыптастырудың теориялық және практикалық негіздері (түгендеу, жүйелеу, реттеу т.б.) басшылыққа алынып, мемлекеттік тілді дамыту жолында кездесіп отырған қиыншылықтардың бірі – терминологиялық жүйесіздік пен терминологиялық жұмыстардың практикалық жетімсіздігін толықтыру мақсатында бекітілген терминдер, оның ішінде қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар саласы бойынша қалыптастырылған терминжүйелердің синхронды жағдайы толық айқындалды. 1971–2014 жылдар аралығында бекітілген қоғамдық ғылымдар терминдерінің саны мен көлемі нақтыланып, оларға түгендеу және талдау жұмыстары жүргізілді. Бекітілген терминологияның құрылымдық параметрлерімен көрсеткіштеріне жүгіну кішітілдерде орын алған проблемаларды анықтауды көздейді және терминжасам ісімен айналысатын мамандарға, аудармашыларға аталған қиындықтарды шешудің ықтимал жолдарын ұсынуға мүмкіндік береді. Терминологияның құрылымдық ерекшеліктерін қарастырғанда, біз ең алдымен формаға назар аударамыз, яғни терминологиялық бірліктің морфологиялық құрылымына. Осы критерий бойынша арнаулы лексикалық бірліктерді бірнеше құрылымдарға жіктеп көрсеттік. Терминологияны ретке келтірудің аса маңызды міндеті – термин құрылымын анықтау болып табылады және оның қолданыс аясын айқындауды көздейді. Себебі бұл белгілі бір арнаулы білім саласы аясында терминнің сол жүйеге сай басым үлгі бойынша жасалуымен тығыз байланысты.

Түйін сөздер: терминологиялық қор, терминологиялық бірлік, терминжүйе, реттеу, түгендеу.

K.Zh. Aidarbek, A.S. Zhunussova*, D.T. Beisegul

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: aigera.kz777@mail.ru

Normative Terms in the Sphere of Social Sciences and Humanities: Structural-Modeling Aspect

This research is aimed at improving the scientific and business style, the language of regulatory documents, office work and other functional styles. Guided by theoretical and practical knowledge about the formation of the Kazakh national terminology fund (inventory, systematization, regulation, etc.), the current state of approved terms in the field of social sciences and humanities is determined in detail. This is done in order to solve one of the urgent problems of the state language – the lack of a full-fledged terminological base and a universal terminology system. The quantitative characteristics of the terms of the socio-scientific field approved in the period from 1971 to 2014 were verified, and their inventory was carried out. The results of the research can be used by experts in the field of terminology to find the best approach in the formation of a term, to provide its easy adaptation in the language. The most important issue of terminology is to define the structure of the term. Structuring allows you to identify the problems of small languages. Indeed, within the framework of a special field of knowledge, the term is created according to the type of priority sample in this system. When identifying the structural features of terminology, we first of all pay attention to the form, to the morphological structure of the terminological unit.

Keywords: terminological corpus, terminological unit, term system, regulation, inventory.

К.Ж. Айдарбек, А.С. Жунусова*, Д.Т. Бейсегул

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: aigera.kz777@mail.ru

Нормативные термины в области общественно-гуманитарных наук: структурно-модельный аспект

Данное исследование направлено на совершенствование научного и делового стиля, языка нормативных документов, делопроизводства и других функциональных стилей. Руководствуясь теоретическими и практическими знаниями о формировании казахского национального терминологического фонда (инвентаризация, систематизация, регламентация и др.), детально определено текущее состояние утвержденных терминов, в области общественно-гуманитарных наук. Это осуществляется с целью решить одну из актуальных проблем государственного языка – отсутствие полноценной терминологической базы и универсальной системы в области терминовотворчества. Были выверены количественные характеристики терминов общественно-научного направления, утвержденных в период с 1971 по 2014 годы, а также проведена их инвентаризация. Результаты исследования могут быть использованы специалистами в области терминологии для поиска наилучшего подхода в формировании термина, для обеспечения легкой его адаптации в языке. Важнейшей задачей терминологии является определение структуры термина. Структуризация позволяет выявить проблемы малых языков. Ведь в рамках специальной области знаний термин создается по типу приоритетного образца в этой системе. При выявлении структурных особенностей терминологии, обращаем прежде всего внимание на форму, то есть на морфологическую структуру терминологической единицы.

Ключевые слова: терминологический фонд, терминологическая единица, терминосистема, упорядочение, инвентаризация.

Кіріспе

Терминология мамандандырылған лексикалық жүйе ретінде ғылыми білім мен кәсіби коммуникацияның ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл әсіресе оқыту, ғылыми талдау және білім беру тәжірибесі үдерісінде ұғымдардың дәлдігі мен бірізділігі маңызды болатын әлеуметтік-гуманитарлық салаға қатысты. Қазақ тілінің мемлекеттік және оның нормативтік кодификациясы ретінде белсенді дамуы жағдайында терминдерді стандарттау және олардың лексикалық-грамматикалық нормаларға сәйкестігін қамтамасыз ету мәселелері өзекті бола түсуде.

Республикалық терминологиялық комиссия бекіткен нормативтік терминдер Қазақстандағы ресми ғылыми және оқу дискурсының негізін құрайды. Олар заңнамалық құжаттарда, оқулықтарда, сөздіктерде, сондай-ақ білім беру стандарттары мен бағдарламаларында белсенді қолданылуға жатады. Алайда, ресми бекітілгеніне қарамастан, бұл терминдердің көпшілігі лингвистикалық табиғаты, атап айтқанда құрылымдық-модельдік сипаттамалары бойынша қосымша ғылыми талдауды қажет етеді.

Гуманитарлық ғылымдардағы терминшығармашылығының қазіргі үрдістері әртүрлі морфологиялық, синтаксистік және сөзжасамдық үлгілердің болуын көрсетеді, олардың арасында өнімді және қалыптасқан формалар да, сон-

дай-ақ сәтсіз жасалғандары, яғни қабылдау мен қолданыста қиындықтар туғызатындары да бар. Терминжасамының типтік модельдерін анықтау – талдаудың ерекше маңызды аспектісі. Бұл терминологиялық кеңістіктің реттілігі мен жүйелілік дәрежесін, сонымен қатар қолданыстағы нормалау қағидаттарының тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – үстем терминжасам үлгілерін, морфологиялық және синтаксистік құрылымдарды анықтауға баса назар аудара отырып, 1971-2014 жылдары Республикалық терминологиялық комиссия бекіткен қоғамдық-гуманитарлық саланың нормативтік терминдеріне кешенді құрылымдық-модельдік талдау жүргізу. Зерттеу терминдерді құрылымдық типтері бойынша жіктеуді, тілдік модельдерді сипаттауды және олардың қазақ тілінің нормаларына сәйкестік дәрежесін анықтауды көздейді.

Жұмыстың өзектілігі гуманитарлық ғылымдардың терминологиялық базасының сапасын, оның айқындылығын, қисындылығы мен тілдік реалийлерге сәйкестігін арттыру қажеттілігімен байланысты. Зерттеудің ғылыми жаңалығы ресми бекітілген корпус негізінде терминжасам модельдерін жүйелеу мен типологияда, сондай-ақ гуманитарлық саладағы терминшығармашылығы үдерісін одан әрі оңтайландыру бойынша ұсыныстар тұжырымдауда жатыр. Зерттеу нәтижелері терминографиялық тәжірибеде, глос-

сарийлер мен сөздіктер құрастыруда, сондай-ақ кәсіби сөйлеу мен ғылыми тілді стандарттауға байланысты терминтаным, тіл білімі пәндерін оқытуда қолданыла алады.

Материалдар мен әдістер

Аталған зерттеу үшін материал қоғамдық-гуманитарлық салаға қатысты 1971-2014 жылдар аралығында Қазақстан Республикасының Республикалық терминологиялық комиссиясы бекіткен нормативтік терминдер корпусы болды. Жаппай іріктеуге келесі ғылыми сала терминдері енгізілді: лингвистика, философия, әлеуметтану, психология, тарих, педагогика, мәдениеттану, саясаттану, сондай-ақ гуманитарлық білімді қамтитын пәнаралық салалар.

Талданған материалдың жалпы көлемі termincom.kz. порталында орналастырылған ресми бюллетеньдер мен глоссарийлерде тіркелген 6039 терминді құрады.

Зерттеудің әдіснамалық негізін келесі тәсілдер құрады:

- терминжасамның морфологиялық, сөзжасамдық және синтаксистік модельдерін айқындауға бағытталған құрылымдық-модельдік талдау;

- терминдерді құрылым түрлері (бір сөзден тұратын (универб), күрделі, сөз тіркесі, сипаттамалы), сондай-ақ терминжасам тәсілі бойынша (аффиксалды, аналитикалық, лексика-семантикалық т.б.) жүйелеуге мүмкіндік беретін жіктеу әдісі;

- кірме терминдердің құрылымына аударманың әсерін анықтау мақсатында қазақ терминдерін орыс тіліндегі баламаларымен салыстыру үшін пайдаланылған салыстырмалы талдау;

- модельдердің жиілік көрсеткіштерін және өнімді терминжасам үлгілерін анықтау үшін қолданылған контент-талдау әдісі;

- модельдердің белгілі бір түрлерінің таралуын сандық сипаттауға мүмкіндік беретін лингвостатистикалық әдіс.

Талдау кезінде мына тұстарға ерекше назар аударылды:

- термин құрылымының қазақ тілінің нормаларына сәйкестік дәрежесі;

- терминнің айқындылығы мен уәжділігі;

- бірмағыналылық, жүйелілік пен ықшамдылық қағидаттарының сақталуы.

Сонымен қатар қазіргі терминологияның, нормашығармашылығының, қазақ тіл білімінің теориялық ережелері және ғылыми лексика-

ны стандарттаудың жалпы қағидаттары қолданылды. Отандық және шетелдік зерттеушілердің, атап айтқанда Ө. Айтбайұлы, Б. Қалиев, Ш. Құрманбайұлы, Е. Әбдірәсілов, С.Қ. Әлісжанов, С.С. Исакова, Б. Жөнкешов, С. Құлманов, В.М. Лейчик, М.Н. Володина, Е.И. Голованова, Л.М. Алексеева, С.Л. Мишланова, Л.А. Манерко, В.Ф. Новодранова т.б. еңбектеріне сүйене жүзеге асырылды.

Алынған нәтижелер тұрақты құрылымдық модельдерді бөліп көрсетуге, эквиваленттелік мәселелерін талдауға, сонымен қатар гуманитарлық ғылымдардың терминологиялық базасын жетілдіру бойынша практикалық ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Әдебиеттерге шолу

Қоғамдық-гуманитарлық саладағы терминологияны құрылымдық ұйымдастыру және нормалау мәселесі қазіргі тіл білімінің, терминтанымның, когнитивтік терминтанымның, лингвомәдениеттанудың өзекті бағыты болып табылады. Отандық және шетелдік ғылымда терминнің жалпы теориясына да, гуманитарлық пәндер терминдерінің ерекшелігіне де маңызды теориялық және эмпирикалық материалдар жинақталған.

Терминтаным бойынша классикалық еңбектерде (Berger, 2021; Құрманбайұлы, 2014; Лейчик, 2006; Лотте, 1961) терминдер ғылыми білімнің белгілері ретінде дәл, жүйелі және бір мәнді болуы, ал олардың құрылымы тіл нормалары мен функционалдық талаптарға сәйкес келуі керектігі айтылады. С.В. Гринев-Гриневич, В.П. Даниленконың зерттеулері ғылыми лексикадағы негізгі сөзжасамдық модельдерді анықтап, терминологиялық жүйелерді стандарттаудың маңыздылығын атап көрсетеді (Гринев-Гриневич, 2008; Даниленко, 1987).

Қазақ тіл білімінде терминологиялық жұмыс XX ғасырдың аяғынан бастап белсенді дамыды, оған қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін қалпына келтіру және ұлттық ғылыми лексиканы құру қажеттілігі ықпал етті. Отандық терминологияның негізін Ә.Т. Қайдар, Т. Жанұзақов, Ө. Айтбайұлы, Б. Қалиев, Ш. Құрманбайұлы сияқты ғалымдар қалаған. Олардың жұмыстары қазақ терминологиясының қалыптасу тарихына да, оның лексика-семантикалық, сөзжасамдық және нормативтік аспектілеріне де арналған (Қайдар, 1993; Жанұзақов, 2006; Айтбайұлы, 2014; Қалиев, 2008; Құрманбайұлы, 2020).

Қазіргі таңда тек қоғамдық-гуманитарлық ғана емес, сонымен қатар техника ғылымдарының да терминжүйелері құрылымдық тұрғыдан С.Қ. Құлманов, Н.М. Әшімбаева еңбектерінде көтеріледі, онда аталған сала терминологиясының көптеген лексемалары көпмодельді болуы, кірме терминдер сипаты баса айтылады. Зерттеушілер аналитикалық құрылымдардың жиілікте қолданылуын, калькалау нысандардың болуын, сондай-ақ халықаралық терминдердің қазақ тілінің нормаларына бейімделу мәселесін көрсетеді (Құлманов, 2024: 71).

Соңғы зерттеулерде терминологияның танымдық, әлеуметтік лингвистикалық және прагматикалық аспектілеріне көбірек көңіл бөлінеді (Хасанғалиева, 2023; Абдуллина, 2022). Бұл терминдерді ұғымдардың жүйелік жіктелімінің элементтері ретінде ғана емес, сонымен қатар ғылыми қауымдастықтың құндылықтары мен ділінің көрінісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді (Хасанғалиева, 2024).

Сонымен, ғылыми әдебиеттерде гуманитарлық ғылымдар терминдерін теориялық тұрғыдан түсінудің айтарлықтай әлеуеті жинақталды, алайда бекітілген нормативтік бірліктер негізінде олардың құрылымдық модельдерін жүйелі талдау, әсіресе қазақ ғылыми тілі мен лингвистикалық стандарттауды дамыту контекстінде өзекті міндет болып қала береді.

Нәтижелер мен талқылау

1971-2014 жылдар аралығындағы бекітілген қоғамдық терминдерінің саны 6039 бірлікті құрайды. Қоғамдық ғылымдар көптеген салаларды қамтып, түрлі терминологиялық жүйелерді құрайтыны белгілі. Әрбір терминнің саласын анықтау үшін ұғымдарды жіктеп, ұғымдарды анықтап және оларды білдіретін терминдер бір-бірімен тығыз байланыста және бірігіп терминологиялық жүйе құрайтынын ескеру қажет. Себебі, оқшауланған, тәуелсіз термин болмайды. Кез келген термин жалпы бір (немесе бірнеше) терминологиялық жүйеде белгілі бір орын мен мәнге ие болып келеді. Аталған міндетке сәйкес әрбір қоғамдық ғылымдар терминінің терминологиялық жүйесі (дефинициясына сәйкес) нақтыланып, саласы айқындалды.

Республикалық терминологиялық комиссия бекіткен 6039 терминнің 1387-сі түбірлі болса, бұл қазақ тілінің терминологиялық жүйесінің, әсіресе гуманитарлық саланың дамуындағы бірнеше маңызды үрдістер туралы айтады:

- туынды модельдердің белсенді қолданылуы;
- өз тілдік ресурстарынан терминожүйелер қалыптастырылуы;
- түбір терминдер терминологиялық ұялардың негізі болып табылады;
- тілдік норманың және деривациялық реттіліктің болуы;
- ғылыми ұғымдардың тілдік бейімделу деңгейінің көрсеткіші.

Түбір – 1387, оның ішінде: 1971-81 – 707; 1990 – 30; 1992 – 0; 1993 – 22; 1995 – 4; 1997 – 2; 1998 – 41; 1999 – 77; 2000 – 27; 2002 – 16; 2003 – 182; 2004 – 3; 2005 – 34; 2006 – 129; 2007 – 0; 2008 – 19; 2009 – 6; 2010 – 36; 2011 – 1; 2013 – 16; 2014 – 35.

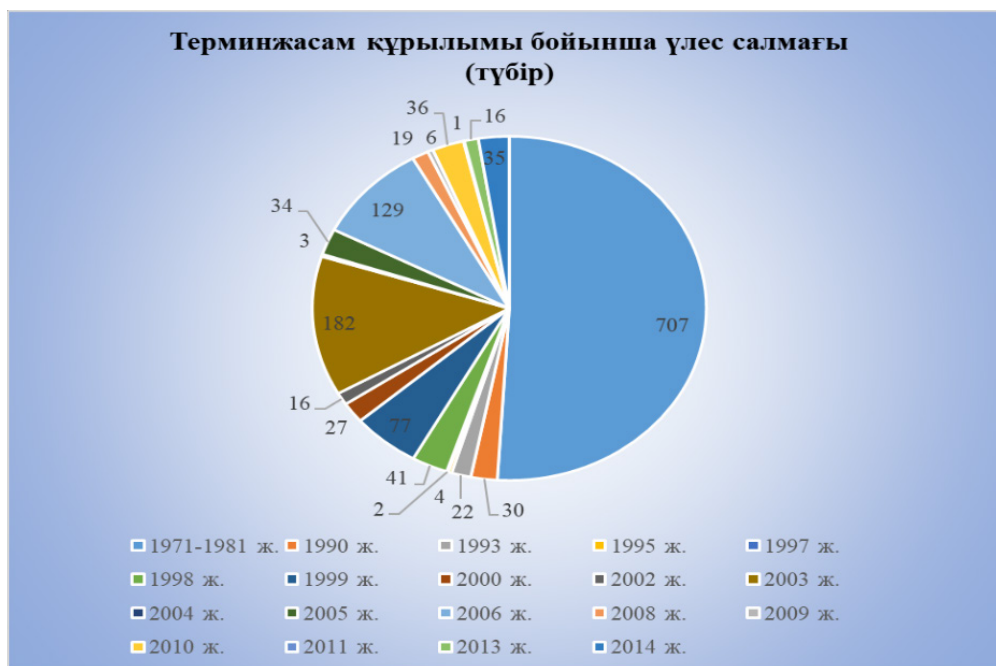
1971-2014 жылдар аралығында Қазақстан Республикасы Мемлекеттік терминологиялық комиссиясының қызметі шеңберінде бекітілген терминдер құрамына жүргізілген талдау мынадай сандық және сапалық заңдылықтарды анықтады: бекітілген 6039 терминнің жалпы санынан 1387 бірлік түбір терминдерді құрайды, яғни қазақ тілінің морфологиялық және сөзжасамдық нормаларына бейімделусіз негізінен орыс тілінен алынған терминдер. Бұл тұрғыда әсіресе 1971-1981 жылдардағы онжылдық кезеңінде бекітілген терминдердің саны 707-не құрайды, бұл өз кезегінде түбір терминдердің жалпы санының 50%-дан астамын құрайды.

Бұл дерек аталған тарихи кезеңде орыс тілді терминдер іс жүзінде өзгеріссіз ресми қазақ нұсқалары ретінде бекітілген, яғни терминшығармашылығы кезінде көшірме (транслитерациялау) тәсілі басым болғандығын көрсетеді. Мұндай үрдіс ғылыми және ресми дискурсты біріздендіруге бағытталған кеңес заманындағы тіл саясатына ғана емес, сонымен қатар қазақ тілінің ішкі ресурстарына бағытталған жүйелі терминологиялық кірмелерді қабылдау моделінің болмауына байланысты деп санаймыз.

Жоғарыда келтірілген статистикалық диаграмма 1971 жылдар мен 1981 жылдардың басында түбір терминологиялық кірмелерді орыс тілді нұсқасында өзгеріссіз қабылдаудың шыңы болатындығын айқын көрсетеді. Бұл деректер қазақ терминологиясының дамуында экстралингвистикалық факторлардың, оның ішінде идеологиялық қысымның және орыс тілді ғылыми кеңістіктің институционалдық ықпалының үстемдік ету кезеңі болды дегенді растайды. Осылайша, статистикалық талдау терминологиялық базаның құрылымын сандық

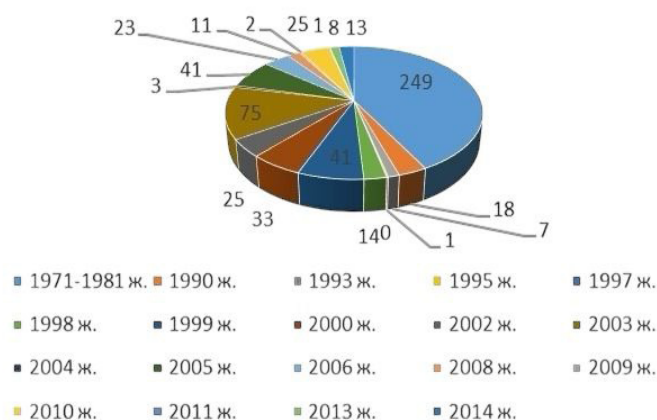
сипаттауға ғана емес, сонымен бірге оның дамуын анықтайтын негізгі тарихи-лингвистикалық кезеңдерді анықтауға мүмкіндік береді. Мысал келтіретін болсақ: *агитка* – *агитка* (*үгіт*), *адрес* – *адрес* (*мекенжай*), *акт* – *акт* (*кесім*), *былина* – *былина* (*батырлар жыры*),

вариант – *вариант* (*нұсқа*), *график* – *график* (*кесте*), *документ* – *документ* (*құжат*), *дезертир* – *дезертир* (*қаиқы*), *дискуссия* – *дискуссия* (*пікірсайыс*), *интервью* – *интервью* (*сұхбат*), *информация* – *информация* (*ақпарат*), *каталог* – *каталог* (*тізімдеме*), т.б.

1-сурет – Терминжасам құрылымы бойынша үлес салмағы

4.2.3 Терминжасам құрылымы бойынша үлес салмағы (туынды)

2-сурет – Терминжасам құрылымы бойынша үлес салмағы

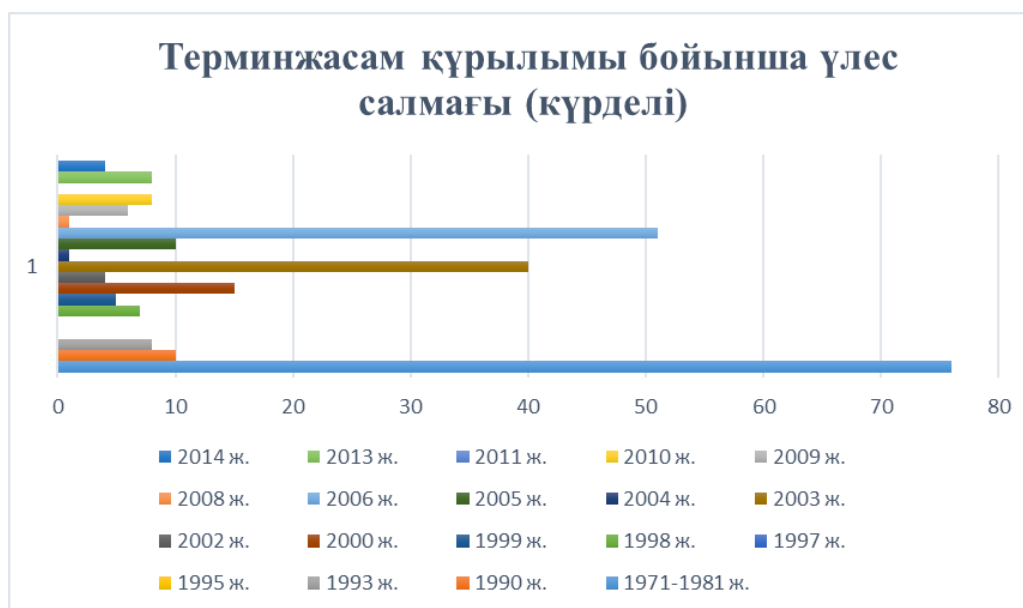
Туынды – 590, оның ішінде: 1971- 81 – 249; 1990 – 18; 1992 – 0; 1993 – 7; 1995 – 1; 1997 – 0; 1998 – 14; 1999 – 41; 2000 – 33; 2002 – 25; 2003 – 75; 2004 – 3; 2005 – 41; 2006 – 23; 2007 – 0; 2008 – 11; 2009 – 2; 2010 – 25; 2011 – 1; 2013 – 8; 2014 – 13.

Бекітілген терминдердің 6039-дан 590 ғана туынды болуының негізгі себептері төмендегідей: біріншіден, бұл терминдерді қазақ тілінің нормаларына бейімделмей, орыс тілінен калькалау және тікелей кірме алудың ұзақ басымдылығы көрсетеді. Кеңестік кезеңдегі терминшығармашылығының тарихи қалыптасқан тәжірибесі негізінен дайын нысандарды алуға негізделген, бұл әкімшілік-тілдік тәуелділікті және қазақ тілінің ішкі ресурстарына бағдарланған жүйелік терминологиялық саясаттың жоқтығын көрсетеді.

Екіншіден, туынды терминдердің салыстырмалы түрде аз саны қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктерін, әсіресе туынды аффикстер мен лексикалық-семантикалық тетіктерді жеткіліксіз пайдалану туралы айтады. Бұл көптеген жылдар бойы дәлелді, уәжді терминдерді жасаудан гөрі қарапайым аудармаға немесе транслитерацияға басымдық берілгендіктен болуы мүмкін.

Үшіншіден, бұл дерек қазақ терминологиясы саласындағы лингвистикалық бастаманың шектелуін, сондай-ақ ғалымдар, аудармашылар мен терминологиялық комиссиялар арасындағы үйлестірудің төмен деңгейін көрсетуі мүмкін.

Сондықтан да статистика терминологиялық жүйелілікті, ашықтық пен функционалдылықты арттыру мақсатында қазақ терминшығармашылығына көзқарастарды қайта қарау, туынды үдерістерді жандандыру және қазақ тілінің тілдік ресурстарын неғұрлым белсенді тарту қажеттігін көрсетеді. Мысалы: *издатель* – *баспагер*, *зритель* – *көрермен*, *издание* – *басылым*, *изложение* – *мазмұндама*, *индивидуализм* – *дара-шылдық*, *инсценировка* – *сахналау*, *информатор* – *хабаршы*, *исполнитель* – *орындаушы*, *конечное* – *шектегілік*, *концовка* – *аяқтама*, *координация* – *үйлестіру*, *копейщики* – *найзагер*, *копия* – *көшірме*, *корифей* – *кемеңгер*, *корреспондент* – *тілші*, т.б.

3-сурет – Терминжасам құрылымы бойынша үлес салмағы

Күрделі – 254, оның ішінде: 1971- 81 – 76; 1990 – 10; 1992 – 0; 1993 – 8; 1995 – 0; 1997 – 0; 1998 – 7; 1999 – 5; 2000 – 15; 2002 – 4; 2003 – 40; 2004 – 1; 2005 – 10; 2006 – 51; 2007 – 0; 2008 – 1; 2009 – 6; 2010 – 8; 2011 – 0; 2013 – 8; 2014 – 4.

Күрделі біріккен терминдердің өте аз саны (6039-дан 254-і, яғни шамамен 4,2%) бірнеше лингвистикалық және әлеуметтік лингвистикалық факторларға байланысты:

1. Терминшығармашылығында орыс тілді моделінің тарихи үстемдігі. Орыс тіліндегі

күрделі терминдер көбінесе сөз тіркестері ретінде ресімделеді (деректерді талдау, ықтималдықтар теориясы), ал қазақ тіліне аударғанда бұл құрылым (дербес сөз тіркесі) жиі сақталады және біртұтас бір сөзге айналмайды. Сол себепті де, орыс тілді модель күрделі термин-

дердің қазақ деривациясының дамуына кедергі келтіреді.

2. *Қазақ тілінің терминжасамдық мүмкіндіктерін жеткіліксіз пайдалану.* Қазақ тілі біріккен терминдерді жасау үшін әлеуетке ие, алайда бұл тетік сирек қолданылады. Себептері: терминнің айқындылығын жоғалту, біріккен терминдерді модельдеудің қалыптасқан дәстүрінің болмауы, терминологиядағы туынды модельдердің жеткіліксіз пысықталуы.

3. *Тұрақты калькалау тәжірибесі.* Көптеген терминдер біріккен неологизмдердің (мысалы, «әуежай», «саяжай», т.б.) жасалымының орнына, керісінше, тіркестер түрінде бекітілді (мысалы, «энергетикалық қауіпсіздік», «саяси жүйе» т.б.).

4. *Функционалды-стилистикалық кедергілер.* Біріккен терминдер көбінесе табиғи емес немесе қабылдау қиын деп саналады, әсіресе

ғылыми және ресми коммуникацияда, бұл олардың белсенді қолданылуын тежейді. Мысалы: *изобретатель – өнертапқыш, инфраструктура – инфрақұрылым, кинореклама – киножарнама, кинолетопись – киношежіре, киноведение – кинотаным, киноустановка – киноқондырғы, книголюб – кітапқұмар, компенсация – өтемақы, контекст – мәмәтін, критерий – өлшемишарт* т.б.

Сонымен, күрделі біріккен терминдердің өте аз саны лингвистикалық мүмкіндіктердің жоқтығымен емес, аударма дәстүрлерінің үстемдігімен, институционалдық басымдылықпен және терминографиялық бастаманың жеткіліксіздігімен байланысты. Қазақ терминологиясын дамыту үшін деривациялық терминшығармашылығын жандандыру және тілдің ішкі ресурстары негізінде табиғи біріккен терминдерді модельдеуге қатысты қалыптасқан ғылыми көзқарасты өзгерту қажет деп есептейміз.

4-сурет – Терминжасам құрылымы бойынша үлес салмағы

Тіркесті – 2545, оның ішінде: 1971-81 – 799; 1990 – 8; 1992 – 0; 1993 – 3; 1995 – 4; 1997 – 0; 1998 – 54; 1999 – 97; 2000 – 21; 2002 – 38; 2003 – 590; 2004 – 13; 2005 – 156; 2006 – 592; 2007 – 0; 2008 – 22; 2009 – 4; 2010 – 32; 2011 – 10; 2013 – 59; 2014 – 43.

Бекітілген терминдердің ішіндегі ең көп санының екі компонентті терминдер-тіркестер (6039-дан 2545, яғни 42% -дан астам) екендігі туралы ғылыми түсініктеме төмендегідей:

1. *Бастапқы тілдің (орыс тілінің) моделін ұстану.* Қазақ тіліндегі бекітілген терминдердің көпшілігі аналитикалық терминдер басым болатын орыс тілінен аударылған (тіркестер, біріккен формалар емес). Мұндай құрылымдар мағынаны

жоғалтпай оңай аударылады, мысалы: *критичность воли – ерік сынышылдығы, критичность ума – ақыл сынышылдығы, крылатое слово – қанатты сөз, ларингальный звук – ларингал дыбыс, литературная критика – әдеби сын, личная собственность – өз меншігі, локальная война – жергілікті соғыс, массовая библиотека – көпшілік кітапханасы, массовое общество – бұқаралық қоғам, мастер спорта – спорт шебері* т.б.

2. Термин айқындылығы мен түсінікті болу үрдісі. Ғылыми және ресми дискурста терминнің түсінікті болуы ерекше бағаланады. Екі компонентті тіркестер деривациялық амалдарға жүгінбестен ұғымның мәнін барынша айқын білдіруге мүмкіндік береді, мысалы: *материальная заинтересованность* – материалдық мүдделілік, *математическая лингвистика* – математикалық лингвистика, *материальное поощрение* – материалдық көтермелеу, *машинный перевод* – машиналық аударма, *мертвый труд* – жансыз еңбек, *местный колорит* – жергілікті ерекшелік, *метод беседы* – әңгіме әдісі, *мировая воля* – әлемдік ерік, *надежность фонда* – қордың дәйектілігі т.б.

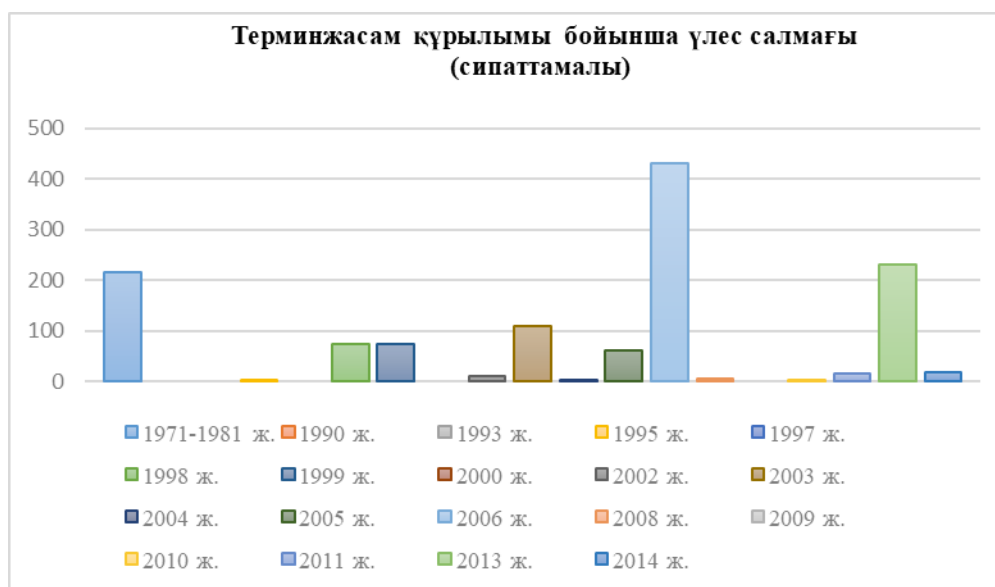
3. Функционалды әмбебаптылық. Сөз тіркестері әр түрлі стильдегі және функционалды регистрдегі мәтіндерге оңай сәйкес келеді, олар қолдануға икемді және басқа сөздермен оңай үйлеседі, мәселен: *надзаголовочные данные* – тақырып үсті деректер, *надпись исполнительная* – орындау қағазы, *наем рабочей силы* – жұмысшы жалдау, *наивный материализм* – аңғал материализм т.б.

4. Терминкреативтілік бастаманың әлсіздігі. Қазақ терминографиялық тәжірибесінде деривацияда (жаңа туынды, біріккен терминдердің қалыптасуында) аса сақтық байқалады. Бұл

калькалау немесе сөзбе-сөз аудармалардың үстемдігіне, яғни екі одан да көп компонентті сөз тіркестерін құруға әкеледі, мысалы: *обвешивание* – кем өлшеу, *общедоступность библиотеки* – кітапхананың жалпыға бірдейлігі, *опечатка* – жансақ басылу т.б.

5. Жүйелі деривациялық саясаттың болмауы. Соңғы уақытқа дейін туынды, біріккен терминдерді қалыптастырудың бірыңғай әдістемесі болған жоқ. Бұл бекітілген терминдердің құрылымындағы консервативтілікке әсер етті: туынды неологизмді ұсынудан гөрі тіркесті бекіту оңайырақ.

Жоғарыда айтылған негіздемелерге сүйене отырып, бекітілгендер арасында екі компонентті терминдердің ең көп саны: тіл-дереккөздің (орыс) лексикалық-грамматикалық ерекшеліктерімен, түсінікті және айқындылықты сақтауға деген ұмтылыспен, сөзбе-сөз аудармаға институционалдық көзқараспен, қазақ деривациялық модельдерінің әлсіз әзірленуімен түсіндіріледі. Терминологияны одан әрі дамыту үшін мән-мәтінге, ыңғайлылыққа және тіл нормаларына байланысты тіркестер, туынды, біріккен формалар мен қысқартулар тең дәрежеде қатар қолданысын теңдестіретін модель құру маңызды деп есептейміз.

5-сурет – Терминжасам құрылымы бойынша үлес салмағы

Сипаттамалы – 1251, оның ішінде: 1971–81 – 216; 1990 – 0; 1992 – 0; 1993 – 0; 1995 – 1; 1997 – 0; 1998 – 75; 1999 – 73; 2000 – 0; 2002 – 11; 2003 – 108; 2004 – 2; 2005 – 62; 2006 – 431; 2007 – 0; 2008 – 6; 2009 – 0; 2010 – 4; 2011 – 15; 2013 – 230; 2014 – 17.

Үш немесе одан да көп компоненттерден тұратын сипаттамалы терминдердің көп санын (6039-дан 1251, шамамен 21%) келесідей түсіндіруге болады:

1. *Дәлдік пен неғұрлым термин ашықтығына ұмтылу.* Қазақ тілінің терминологиялық тәжірибесінде аталымның сипаттамалық тәсілі, әсіресе күрделі ұғымдарды беру кезінде жиі қолданылады. Бұл семантикалық дәлдікті қамтамасыз етеді: описание под индивидуальным автором – дара авторлық сипаттама, определение через абстракцию – абстракция арқылы анықтау, открытый доступ к фондам – қорды ашық пайдалану, первичность материи, вторичность сознания – материяның алғашқылығы, сананың соңғылығы т.б.

2. *Көп элементті орыс терминдерінің аудармасы.* Көптеген терминдер орыс немесе ағылшын тілдерінен аударма болып табылады, мұнда бастапқы тіркестер де көп компонентті. Аударма кезінде олар өздерінің аналитикалық құрылымын сақтайды: первичный пользователь недрами – жер қойнауын бастапқы пайдаланушы, передовая общественная мысль – қоғамдық озық ой, перераспределение национального дохода – ұлттық табысты қайта бөлу, полнота комплектования фонда – қор жинақтау толықтығы т.б.

3. *Туынды терминжасам тәжірибесінің жеткіліксіздігі.* Жаңа ықшам терминдерді немесе күрделі сөздер жасалымының орнына күрделі құрылымдардың сөзбе-сөз аудармасы жиі қолданылады. Бұл тілдік компрессия тетігінің іске қосылуын тежеп, ұзақ сипаттамалық атауларға әкеледі. Бір-екі сөздің орнына кеңейтілген құрылымдар жасалымы орын алады: листок нетрудоспособности – еңбекке жарамсыздық қағазы, личные документы – жеке адам документтері, материальная обеспеченность – материалдық

жағынан қамтамасыздық, нагрузка библиотекаря – кітапханашының жұмыс мөлшері т.б.

4. *Әкімшілік-нормативтік стиль.* Құқықтық, білім беру, экономикалық және басқару салаларында құқықтық белгісіздікті болдырмау үшін кеңейтілген аталым үрдісі байқалады: *правила внутреннего трудового распорядка – ішкі еңбек тәртібінің ережелері, приостановление производства по делу – іс жүргізуді тоқтата тұру, Автодорожная служба Главного управления тыла Министерства обороны Республики Казахстан – Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінің Тыл бас басқармасының автожол қызметі, Автомобильная служба Главного Управления вооружения Министерства обороны Республики Казахстан – Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінің Қару-жарақ бас басқармасының Автомобиль қызметі, Аналитический центр по изучению проблем преступности и ее предупреждения – Қылмыс және оның алдын алу проблемаларын зерттеу жөніндегі талдау орталығы* т.б.

Сипаттамалық көп компонентті терминдердің жоғары пайызы мына себептермен анықталады: дәлдік пен уәжділік қажеттілігі, басқа тілдерден күрделі құрылымдарды калькалау, туынды және компрессиялық модельдердің жеткіліксіз дамуы, ресми іскерлік стильдің ерекшелігі. Болашақта терминологияның дамуы терминкреативтілік қызметті күшейтуді талап етеді: синтетикалық және морфологиялық тұрғыдан күрделі формалар негізінде неғұрлым қысқа, бірақ семантикалық толыққанды терминдер құру қажеттілігіне ерекше мән берілуі тиіс.

Қысқартулар – 14, оның ішінде: 1971–81 – 13; 1990 – 0; 1992 – 0; 1993 – 1; 1995 – 0; 1997 – 0; 1998 – 0; 1999 – 0; 2000 – 0; 2002 – 0; 2003 – 0; 2004 – 0; 2005 – 0; 2006 – 0; 2007 – 0; 2008 – 0; 2009 – 0; 2010 – 0; 2011 – 0; 2013 – 0; 2014 – 0.

6-сурет – Терминжасам құрылымы бойынша үлес салмағы

Бекітілген терминдер арасындағы аббревиатуралардың өте аз санын – 6039-дан 14-і ғана (шамамен 0,2%) – бірнеше лингвистикалық және әлеуметтік-мәдени факторлармен түсіндіруге болады:

1. *Толық және түсіндірмелі формалардың басымдылығы.* Терминдерді ресми бекіту тәжірибесінде көбінесе кеңейтілген, түсіндірме аталымдарға, әсіресе мемлекеттік және ғылыми құжаттарға артықшылық беріледі. Бұл, көбінесе төмендегідей шарттарға байланысты орын алады: екіұштылықтан аулақ болу; ұғымдардың дәлдігін қамтамасыз ету; кең аудиторияға түсінікті болу үшін т.б.

2. *Стилистикалық және нормативтік шектеулер.* Көптеген қысқарған атаулар академиялық немесе нормативтік тілдің талаптарына сәйкес келмейтін журналистік, жаргондық немесе стилистикалық бейтарап нысандар ретінде қабылданады. Сондықтан олар көбінесе ресми терминологиялық қорға қосылмайды.

3. *Қазақ қысқартуларының тұрақсыз тәжірибесі.* Қазақ тілінде аббревиатура, мысалы, орыс тіліндегідей кең таралмаған. Оның себептері: қазақ қысқартуларының фонетикалық көлемділігі; айтылу мен игерудегі қиындықтар; аббревиатураларды қалыптастырудың бірыңғай моделінің болмауы. Мысалы: *АИКМ (адаптивная импульсно-кодированная модуляция) – БИКМ (бейімделген импульстік-кодальдық модуляция), АОВ (анизотропное оптическое волокно) – АОТ (анизотропты оптикалық талшық), АПРФ (автоподстройка разности фаз) – ФААТ (фазалар айырымын автотуралау), БД (база данных) – ДБ (деректер базасы), БЗ (база знаний) – ББ (білім базасы), ВКР (вынужденное комбинационное рассеяние) – ЕКШ (еріксіз комбинациялық шашырау)* т.б. Және, байқағанымыздай қысқартулар қоғамдық-гуманитарлық салаларға қарағанда техникалық ғылым саларына тән келеді.

4. *Терминологиялық комиссиялардың ұстанымы.* Терминком тәжірибесі, көп жағдайда қысқартуларды термин ретінде емес, номенклатуралық атаулар ретінде қарастырады. Сондықтан олар жиі термин қорына енгізілмейді.

5. *Қысқартуларға деген сұраныстың төмен болуы.* Көптеген қазақ тілді терминдер қысқартуды қажет етпейді, өйткені оларды қолданудың белсенді ауызша дәстүрінің болмауына байланысты қысқартулар практикалық қолданысқа түсе бермейді.

Яғни бекітілген терминдер арасындағы аббревиатуралардың төмен пайызы мынадай түс-

тармен түсіндіріледі: толық форматты және түсіндірмелі атауларға басымдылық берілуі; стилистикалық және нормативтік шектеулер; қазақ тіліндегі қысқартудың әлсіз дәстүрі; ресми-ғылыми дискурс кезінде кеңейтілген формаларды саналы түрде таңдау т.б. Функционалдылықты және қазіргі лингвистикалық үрдістерге сәйкестікті арттыру үшін болашақта қазақ тіліндегі аббревиатураларды дамыту және стандарттау мәселесі туындайды.

Түйіндей келгенде, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар бойынша Республикалық терминологиялық комиссия 1971-2014 жылдар аралығында бекіткен 6039 нормативтік терминдерді талдау нәтижесінде құрылымдық-модельдік белгілері бойынша жіктеу жүргізілді. Алынған мәліметтер келесідей жіктеледі:

1. *Түбір және туынды терминдер.* Түбір терминдері (1387 бірлік, 23,1%) бір лексикалық түбірден тұратын лексемалар. Олардың осы көлемде болуы қарапайым, ықшамдылық белгілердің базалық аталымдары ретінде артықшылығын көрсетеді. Бұл терминдер, әдетте, тиісті пәндердің ұғымдық жүйелерінің негізінде жатқан іргелі ұғымдарды білдіреді.

Туынды терминдер (590 бірлік, 9,8%) терминжасамдық аффикстердің көмегімен қалыптасады және туынды модельдердің терминшығармашылығында жұмыс істеуін көрсетеді. Бұл топтың салыстырмалы түрде төмен үлесі терминология саласында қазақ тілінің сөзжасамдық әлеуетінің жеткіліксіз іске асырылуын көрсетуі мүмкін.

2. *Күрделі және сипаттамалы терминдер.* Күрделі терминдер (254 бірлік, 4,2%) екі немесе одан да көп лексикалық түбірді қамтитын сөздер. Бұл терминдер жүйелеу қасиетіне ие болып келеді. Алайда олардың үлес салмағы басқа модельдермен салыстырғанда өте аз.

Сипаттамалы терминдер (1251 бірлік, 20,8%) – көбінесе етістік формаларын, атрибутивті тіркестерді немесе басқа синтаксистік элементтерді қамтитын кеңейтілген құрылымдар. Бұл форма шекті дәлдікке деген ұмтылысты көрсетеді, бірақ қабылдау мен есте сақтауды қиындатады, сонымен қатар аударма мен терминологиялық бірізділікті қиындатады.

3. *Сөз тіркестері мен қысқартулар.* Фразалық терминдер (2545 бірлік, 42,4%) саны бойынша басым және көпкомпонентті аталымдарға бейімділікті көрсетеді. Бұл ұғымдық күрделілік неғұрлым егжей-тегжейлі берілуін қажет ететін гуманитарлық салаға тән. Алайда мұндай модель

әрі қарайғы ғылыми зерттеулер үшін ғана емес, сонымен қатар лингвистикалық қалыпқа келтіру тәжірибесінде, глоссарийлер, оқу құралдарын дайындауда және терминтаным, лингвистикалық және аударматану ғылымымен байланысты пәндерді оқытуда қолданыла алады.

References

- Abdullina, N.U. (2022). Qazaq tilindegi terminologiyalyq birlikterdi qalyptastyrudagy kognitivtik qurylymdar reprezentatsiyasy [Representation of Cognitive Structures in the Formation of Terminological Units in the Kazakh Language]. PhD diss. Almaty (in Kazakh)
- Aitbaiuly, O. (2014). Tiltires: memlekettik tildi qalyptastyru haqyndagy oilar, sukhbattar, tuzhyrymdar, bayandamalar, maqalalar [Tiltires: Thoughts, Interviews, Conclusions, Reports and Articles about the Formation of the State Language]. Almaty. (in Kazakh)
- Berger, O. (2021). Syntactic Terms in Russian and Czech Languages: a Comparative Aspect (Based on Selected Terms). Brno. Masaryk University Press. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v194.i2.ph07>
- Grinev-Grinevich, S.V. (2008). Terminovedenie. Uchebnoe posobie [Terminology Studies. Textbook]. Moscow. Izdatelskii tsentr "Akademiya". (in Russian)
- Danilenko, V.P. (1987). Terminologiya sovremennogo yazyka nauki [Terminology of Modern Scientific Language]. Terminovedenie i terminografiya; v indoeuropeiskikh yazykakh [Terminology Studies and Terminography in Indo-European Languages]. Vladivostok. (in Russian)
- Zhanuzak, T. (2006). Qazaq onomastikasy. Kazakhskaya onomastika. I tom [Kazakh Onomastics. Vol. I]. Astana. IC-Service LLP. (in Kazakh)
- Qaidar, A. (1993). Qazaq tili terminologiyasyna zhanasha kozkharas [A New Perspective on Kazakh Language Terminology]. Izvestiya NANK RK: Series Philology and Literature [Izvestiya of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan: Series Philology and Literature], Vol. 1 (79), P. 3-17. (in Kazakh)
- Qaliuly, B. (2008). Qazaq termintanymynyng ozekti maseleleri [Topical Issues of Kazakh Terminology Studies]. Almaty. (in Kazakh)
- Qulmanov, S.Q., Ashimbaeva, N.M., Omarova, A.D., Eskendir, Zh.E. (2024). Tekhnika gylymdary terminjuyesinin lingvistikalik sipaty [Linguistic Features of Technical Sciences Terminology]. QazUU Khabarshysy. Philologiya Seriasy [Eurasian Journal of Philology Science and Education], 2 (194), P. 69-81. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v194.i2.ph07> (in Kazakh)
- Qurmanbaiuly, Sh. (2014). Qazaq terminologiyasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografiya [Kazakh Terminology: Studies, Textbook, Dictionary, Bibliography]. Almaty. Sardar. (in Kazakh)
- Qurmanbaiuly, Sh. (2020). Abai tilinin erekshelekteri [Features of Abai's Language]. Almaty. Sardar baspa uii. (in Kazakh)
- Leichik, V.M. (2006). Terminovedenie: predmet, metody, struktura [Terminology Studies: Subject, Methods, Structure]. Moscow: KomKniga. (in Russian)
- Lotte, D.S. (1961). Osnovy postroeniya nauchno-tekhnicheskoi terminologii [Foundations of Scientific and Technical Terminology Development]. Moscow. (in Russian)
- Khasangaliyeva, B., Isakova, S.S., Isakova, A.S. (2024). Terminzhasamdagy metaforanyng kognitivtik mekhanizmdere [Cognitive Mechanisms of Metaphor in Term Formation]. Abilai Khan University Bulletin, Philology Series, Vol. 3 (74), P. 322-343. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.019> (in Kazakh)
- Khasangaliyeva, B.K., Isakova, S.S., Alimbek, G.R. (2023). Kognitivtik termintanymnyn negizgi ustanymdary [Basic Principles of Cognitive Terminology Studies]. Eurasian Humanitarian Institute Bulletin, Vol. 4, P. 162-176. (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Айдарбек Қарлығаш Жамалбекқызы – филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Түркітану және тіл теориясы кафедрасының доценті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aidarkar_10@mail.ru);

Жунусова Айгерім Сұлтанқызы (корреспондент-автор) – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aigera.kz777@mail.ru);

Бейсегұл Дина Талғатқызы – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dina1993dina@mail.ru).

Information about the authors:

Aidarbek Karlygash Zhamalbekovna – Doctor of Philology, Associate Professor of the Department of Turkology and Language Theory, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: aidarkar_10@mail.ru);

Zhunusova Aigerim Sultanovna (corresponding author) – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: aigera.kz777@mail.ru);

Beisegul Dina Talgatovna – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: dina1993dina@mail.ru).

Сведения об авторах:

Айдарбек Карлығаш Жамалбековна – доктор филологических наук, доцент кафедры тюркологии и теории языка Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: aidarkar_10@mail.ru);

Жунусова Айгерим Султановна (автор-корреспондент) – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: aigera.kz777@mail.ru);

Бейсегұл Дина Талгатовна – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: dina1993dina@mail.ru).

Келіп түсті: 6 шілде 2025 жыл
Қабылданды: 25 қыркүйек 2025 жыл